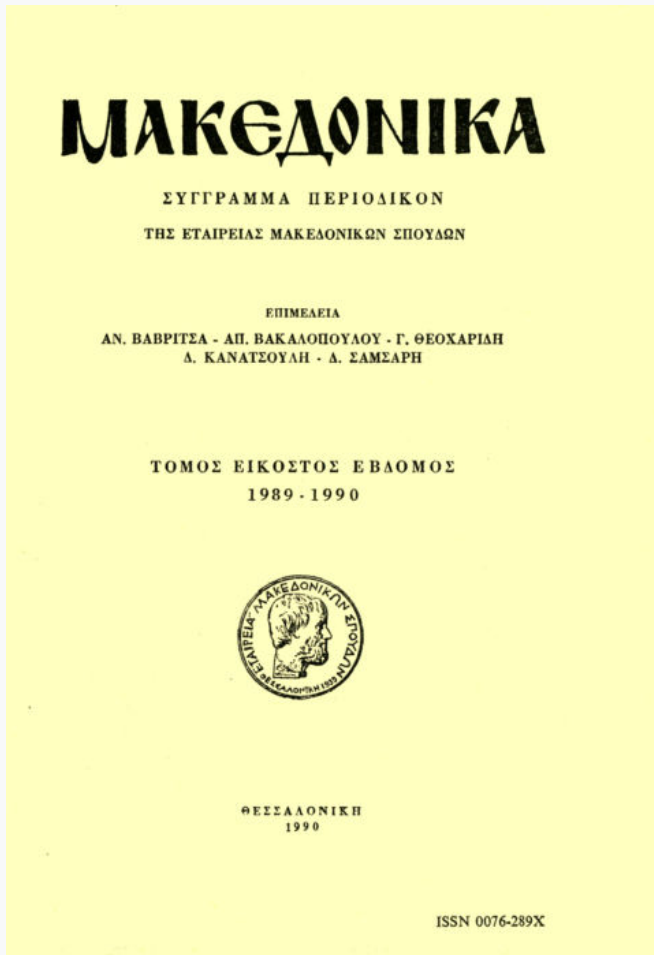

Μακεδονικά

Τόμ. 27, Αρ. 1 (1989)

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ευθυμίου Τσιγαρίδα, Μονή Λατόμου (όσιος Δαβίδ)

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.110](https://doi.org/10.12681/makedonika.110)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1989). Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ευθυμίου Τσιγαρίδα, Μονή Λατόμου (όσιος Δαβίδ). *Μακεδονικά*, 27(1), 415–429. <https://doi.org/10.12681/makedonika.110>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Δύο ακόμη 'Οδηγοί Μνημείων της Μακεδονίας εκδόθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.). (Βλ. τη σειρά των εκδόσεων 'Οδηγών Μνημείων της Μακεδονίας από το Ι.Μ.Χ.Α. στο έσωτερικό του καλύμματος του 'Οδηγού της Μονής Βλατάδων και του 'Οδηγού της Μονής Λατόμου. Βλ. και βιβλιοκρισίες των αναθεωρημένων εκδόσεων της σειράς στα «Μακεδονικά» 21, 1987-1988, σ. 377-387).

I

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη 1987. Σχεδιαγράμματα εντός κειμένου 1-3. Εικόνες ασπρόμαυρες εκτός κειμένου 1-33. ('Οδηγοί Ι.Μ.Χ.Α. αριθμ. 9. Έπιτόπις εκδόσεως καθηγ. Π.Α. Βοκοτόπουλος. Γενικός αριθμός Ι.Μ.Χ.Α. 212). 'Ο 'Οδηγός είναι αφιερωμένος στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης.

Στήν Είσαγωγή (σ. 7-17) εξετάζονται: α) 'Η θέση της Μονής (σ. 7-8), ήτοι ή προνομιούχος από απόψεως φυσικής προστασίας και πανοραμιακής θέας της πόλεως τοποθεσία της Μονής, της μόνης επιζώσης εν λειτουργία βυζαντινής μονής της Θεσσαλονίκης. β) Τά κτίσματα της Μονής (σ. 8-10), από τα ποία σήμερα σώζεται μόνον ό κεντρικός ναός, τό «Καθολικόν», ενώ όλα τα άλλα βυζαντινά κτίσματα, ήτοι κελιά, παλιό ήγουμενείο, ξενώνας, παλιός περιβόλος, έχουν καταδαφισθεί και στις θέσεις τους υπάρχουν σήμερα τά νεότερα κτίσματα του Πατριαρχικού Ίδρύματος Πατερικών Μελετών, που άρχισαν νά κτίζονται τό 1968 και έχουν αλλάξει τήν παλιά μορφή του χώρου της Μονής. γ) 'Η έπωνυμία της Μονής (σ. 10-12). Σήμερα ό ναός είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, υπάρχουν όμως παλιές πληροφορίες πηγών, ότι ή Μονή ιδρύθηκε από τούς ιδρυτές της ως Μονή του Παντοκράτορος (τών Βλατάδων) και ένετική πηγή του 1429 τήν ονομάζει «άγία Μαρία του Βλαταδίνου», ενώ ή μαρμαρίνη επιγραφή της ανακαίνισης του ναού στα 1801, που υπάρχει πάνω από τή δυτική είσοδο του ναού διασώζει επίσης τήν αφιέρωση του ναού στο Σωτήρα Δεσπότη Χριστό. 'Υπάρχει σήμερα από αιώνας στο ναό μεγάλη λατρευτική εικόνα της Παναγίας σύγχρονη με τήν εικονογράφηση του ναού και έτσι δικαιολογούνται δύο έπωνυμίες, του ναού και της Μονής, ή έπίσημη όμως ονομασία της Μονής είναι του Παντοκράτορα, ενώ ή μεταγενέστερη αφιέρωση στη Μεταμόρφωση του Χριστού δόθηκε πολύ άργότερα, μετά τίς ήσυχαστικές έριδες, αφού και ή λατρευτική εικόνα του ναού, που παριστάνει τή μεταμόρφωση, είναι μεταβυζαντινή. 'Αλλαγές στην έπωνυμία ναών είναι συνηθισμένες. β) 'Η τουρκική έπωνυμία Τσαούδ Τσαούδναστίρι (σ. 13-17). 'Η έπωνυμία αυτή, γνωστή ως τά νεότερα χρόνια, άπχχει τήν ιστορία της Μονής επί Τουρκοκρατίας. Συζητούνται οί άπόψεις, που έχουν διατυπωθεί για τήν έπωνυμία αυτή: 1) Του 'Ιεράκος τόν 16ο αιώνα: Φύλακας-Τζαούσης προς προστασία των μοναχών, που πρόδωσαν στον Μουράτ Β' τόν τρόπο διακοπής της ύδροδότησης της πόλεως για νά καταληφθεί ή πόλις. Δέν υπάρχει καμιά ιστορική πηγή σύγχρονη με τήν κατάληψη της πόλεως γι' αυτό. Μαρτυρεί μόνο ότι οί Τούρκοι ανάκαλου

ψαν ότι η ύδροδότηση μέρους της πόλεως γίνονταν με τις κινστέρνες της Μονής Βλατάδων και αυτό συνδέθηκε με την ιστορία της Μονής που πήρε άργότερα προνόμια από τους Τούρκους, όπως πήραν και πολλές άλλες μονές στον πρώτο αιώνα μετά την κατάληψη της πόλεως στην προσπάθεια να ξαναγυρίσουν οι κάτοικοι στην ερημωθείσα πόλη. 2) Η προφορική παράδοση ότι ο τάφος που υπάρχει έξω από τη νότια είσοδο του Καθολικού της Μονής άνηκε στον πρώτο Τζαούση-Φύλακα της Μονής. 3) Άλλη παράδοση θέλει την έπωνυμία να προέρχεται από τον Τζαούση και τη φρουρά που τοποθετήθηκαν στις άρχες της Τουρκοκρατίας για τη φύλαξη της ύδροδότησης. 4) Η παράδοση για κάποιον Τζαούση που χρόνια μετά την άλωση κατέστρεψε το ναό και τις κτηριακές εγκαταστάσεις της Μονής, άρρώστησε και ύστερα από όνειρο άποκατέστησε τις ζημιές, άφου θεραπεύτηκε, έκαμε πολλές έκδουλεύσεις στη Μονή και οι μοναχοί τον έθαψαν άργότερα στο χώρο του Καθολικού. Όλες αυτές οι παραδόσεις άπηχουν ιστορικά γεγονότα. Με αυτές μπορεί να συνδεθεί και η άποψη του Πέτρου Παπαγεωργίου, ότι δηλαδή ο ναός και η Μονή πήραν την έπωνυμία αυτή, επειδή γειτόνευαν με τον πύργο του Τζαούση-Μπέη, που βρίσκεται στο Έπταπύργιο, όπου έπιγραφή άναφέρει ότι αυτός επιδιόρθωσε τον πύργο και εγκαταστάθηκε σ' αυτόν το 1431, είχε φιλικούς δεσμούς με τη Μονή και πέτυχε πολλά προνόμια γι' αυτήν, όπως της άσυδοσίας το 1446.

Σήμερα με τα στοιχεία που παρατηρήθηκαν στην άρχιτεκτονική του ναού και με την κάλυψη των τοιχογραφιών του, που κτυπήθηκαν για να στερεωθεί τουρκικό έπιχρισμα βεβαιώθηκε η κατάληψη της Μονής από τους Τούρκους και χρησιμοποίησή της ως τουρκικού τεμένους και μπορεί να εξηγηθεί η έπωνυμία Τζαούση-μοναστήρι, άφου κοντά ήταν ο Τούρκος άξιωματοχός στον πύργο του Τζαούση-Μπέη. Με την επιστροφή των Θεσσαλονικέων στην ερημωθείσα από την άλωση πόλη και με τα προνόμια που απέκτησε η Μονή από την τύχη να έχει στο χώρο της μέρος της ύδροδότησης της πόλεως, η Μονή επέζησε σ' όλη την Τουρκοκρατία, αλλά η έπωνυμία Τζαούση-μοναστήρι άτόνησε στα νεότερα χρόνια και η Μονή ξαναπήρε το άρχικό της όνομα, Βλατάδων.

ε) Η ύδροση της Μονής (σ. 17-21). Η μαρμαρίνη έπιγραφή του 1801 στη δυτική είσοδο του ναού άναφέρει ως ιδρυτές της Μονής τους Κρήτες άδελφούς Βλατάδες και τίποτε άλλο. Στο γράμμα του πατριάρχη Ματθαίου γύρω στα 1400 υπάρχει η πληροφορία ότι ο Δωρόθεος Βλατής ίδρυσε την του Παντοκράτορος μονήν των Βλατάδων. Η έπωνυμία Βλατάδες υπάρχει επίσης στο Όδοιπορικό του Ίγνατιου από το Σμολένσκ του 1405 και σε άνεκδοτο χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου του Άγίου Όρους του 1421. Έπί πλέον, σε σιγίλιο του 1579 του πατριάρχη Ίερεμία για τη Μονή άναφέρεται ότι ο πατριάρχης είδε παλιότερο χρυσόβουλο και σιγιλιά των γράμματα των πατριαρχών Νεΐλου (1380-1388) και Ίωάσαφ Β' (1555-1565), με τα όποια οι πατριάρχες εδεργετούν τη σεβάσμια πατριαρχική των Βλαταίων. Η Μονή λοιπόν όνομάζεται των Βλατάδων ήδη στην εποχή του Νεΐλου (1380-1388). Το στοιχείο αυτό όδήγησε στη χρονολόγηση της Μονής στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Σημαντικότερο όμως στοιχείο για τη χρονολόγηση της ήταν ο προσδιορισμός από τη νεότερη έρευνα (Γ. Ι. Θεοχαρίδη) και του χρόνου που έζησε και έδρασε ο Δωρόθεος Βλατής.

Είναι γνωστός ο εμφύλιος πόλεμος γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα του Άνδρονίκου Β' με τον Άνδρόνικο Γ' και η διαμάχη για την κατάκτηση της έξουσίας από τον Ίωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό και τα κοινωνικά και θρησκευτικά προβλήματα που στη Θεσσαλονίκη όδήγησαν στο γνωστό κίνημα των Ζηλωτών και την κατάληψη της έξουσίας άπ' αυτούς από το 1342 ως το 1347. Οι Τούρκοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού

έδιωξαν τους Ζηλωτές το 1349 και του παρέδωσαν την πόλη και ο Καντακουζηνός απομάκρυνε απ' αυτήν τους Σέρβους συνεργάτες των Ζηλωτών και εγκατέστησε στην πόλη το γαμβρό του 'Ιωάννη Ε' το 1350. Όταν αυτός στράφηκε έναντι του πεθερού του Καντακουζηνού και παζάρευε την πόλη με τους Σέρβους, ο Καντακουζηνός έστειλε στη Θεσσαλονίκη τη βασιλομήτορα αυτοκράτειρα Άννα Παλαιολογίνα, που απέτρεψε αυτά τα σχέδια του γιου της. Την ίδια εποχή ήλθε από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη ο θριαμβευτής του Ήσυχασμού Γρηγόριος Παλαμάς και οι μαθητές του, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Δωρόθεος Βλατής, που ανέπτυξε σημαντικό ποιμαντορικό έργο με την προστασία του Γρηγορίου Παλαμά, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης από το 1347 ως το 1359, και την παρουσία της Άννας Παλαιολογίνας. Είναι η εποχή της άνασυγκρότησης από το κίνημα των Ζηλωτών και της επιβολής της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας στην πόλη.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα θριάμβου του Ήσυχασμού πρέπει να ιδρύθηκε η Μονή Βλατάδων από τον Δωρόθεο ανάμεσα στα 1351 και 1371, όποτε ο Δωρόθεος διατέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Το γεγονός ότι η Μονή αναφέρεται ως Βλατάδες συνδέεται μάλλον με την πιθανότητα να εμόνασε εκεί και ο αδελφός του Δωρόθεου Μάρκος, επίσης φίλος του Παλαμά και ήσυχαστής, παρά με την ίδρυση της Μονής και από τους δύο αδελφούς.

Αυτά τα σημαντικά και χρήσιμα μās λέγει ως έδω ο Όδηγός για την Ιστορία της Μονής Βλατάδων. Κατόπιν προχωρεί: α) Στην περιγραφή του Καθολικού της Μονής (σ. 22-25) με δύο Σχέδια (Σχ. 1 και Σχ. 2). Απ' αυτήν σημειώνουμε τα κυριότερα: 'Η άρχικη μορφή του ναού είναι άλλοιωμένη έσωτερικά και έξωτερικά εξ αιτίας μεταγενέστερων επεμβάσεων και νεώτερων προσθηκών. Στη βυζαντινή εποχή ανήκει μόνο το Ιερό, το νότιο παρεκκλήσιο, ο κυρίως ναός και το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας στοάς. Τα άλλα είναι επισκευές και προσθήκες του 1801 και παλιότερα και του 1907, ήτοι τουρκικές επεμβάσεις στο χώρο του Ιερού (ένιςχυτικό όξυκρόφου τόξο, άβαθης κόγχη Μιχράμπ) και τουρκικές τοιχογραφίες δείχνουν τη μετατροπή του ναού σε τζαμί στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. β) Στην άρχιτεκτονική μορφή του ναού (σ. 25-29). Από τη συστηματική περιγραφή του άρχικού κτίσματος χωρίς προσθήκες (κυρίως ναός, τροβλος και στοά) θα τονίσουμε ένα σημείο, την παρατήρηση δηλαδή ότι «Νεότερες έρευνες με την ευκαιρία της άναστήλωσης από τις ζημιές των σεισμών έδειξαν ότι ο ναός έχει δύο φάσεις στη βυζαντινή εποχή. Στο χώρο ύπήρχαν λείψανα παλιότερου ναού, τα όποια έγιναν σεβαστά κατά την άνοικοδόμησή του στο 14ο αιώνα από τον Δωρόθεο Βλατή (σχ. 3)».

'Ακολουθεί η Τοιχογράφηση του ναού (σ. 30-42), που παρουσιάζουμε συντομώτατα: 'Ιερό (σ. 30-31). 'Ελάχιστα λείψανα, που δείχνουν ότι σύμφωνα με την τυπική διάταξη των τοιχογραφιών στη βυζαντινή εποχή στην κόγχη του Ιερού πρέπει να εικονιζόταν η Παναγία και κάτω απ' αυτήν οι 'Ιεράρχες. Τροβλος (σ. 31-32). 'Η εικονογράφηση του είναι έργο του 14ου αιώνα επιζωγραφισμένο. Στην κορυφή εικονίζεται ο Παντοκράτορας και κάτω απ' αυτόν οι άγγελικές δυνάμεις. Στο τύμπανο άνάμεσα στα παράθυρα υπάρχουν δυσδιάκριτες μορφές Προφητών. Στα σφαιρικά τρίγωνα υπάρχουν τουρκικές άνθικες διακοσμήσεις, αλλά είναι πολύ μικρά για επικαλυμμένες παραστάσεις. Τόξα (σ. 31-32). Στα έσωράχια τους υπάρχουν σκηνές από το Δωδεκάκορτο, μαυρισμένες και κτυπημένες. Μόλις διακρίνονται η Γέννηση και η Βάπτιση (Εικ. 11) στο νότιο τόξο, η Μεταμόρφωση και η Βαϊοφόρος (Εικ. 10, 12) στο δυτικό και η Σταύρωση και η Άνάσταση στο βόρειο. Κυρίως (σ. 32-33). Κάτω από τα τόξα ο ναός καλύπτεται με μορφές άγιων σε δυο ζώνες. Στις κόγχες της ανατολικής

πλευρᾶς τοῦ ΝΔ καὶ ΒΔ πεσσοῦ ὑπάρχει ἀπὸ μιᾶ σύνθεσι μετρεῖς μορφές. Οἱ μορφές αὐτὲς πλαισιώνονται στὰ μέτωπα τοῦ τόξου μετ μικρότερες μορφές ἁγίων (βλ. Εἰκ. 13, 14, 15 καὶ 16, 17, 19). Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς εἰσοδοῦ ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ (Εἰκ. 18). Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ φωτοστέφανο τοῦ ἀναγράφεται: Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεσσαλονίκης. Ἡ τοιχογραφία ἔχει ὑποστει σφυροκοπήματα γιὰ νὰ κολλήσῃ τὸ τουρκικὸ ἐπίχρισμα. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1347-1359), ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν. Κ υ ρ ῖ ο ς ν α ὸ ς (σ. 33-35). Τοιχογραφίες, ὄχι καλὰ διατηρημένες, ὑπάρχουν ἐπίσης στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, στὸ χῶρο τῆς στοᾶς καὶ ἀπεικονίζουν στὴν κάτω ζώνη στρατιωτικοὺς ἁγίους (Εἰκ. 21). Μεταξὺ αὐτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασι τῆς μεγαλοπρεποῦς μορφῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 22, 25). Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ ὑπῆρχαν σκηνές ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω δεξιὰ ἡ παράστασι τῆς θεραπείας τοῦ τυφλοῦ (Εἰκ. 20). Σὲ δὺο μικρὲς κόγχες, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν δὺο πεσσῶν, ὑπάρχουν δὺο παραστάσεις. Στὸ ΒΔ πεσσὸ σώζεται τμήμα τῆς μικρῆς σκηνῆς τῆς Βάπτισις (Εἰκ. 23). Στὸ ΝΔ πεσσὸ μικρὴ παράστασι ποὺ εἰκονίζει τοὺς τρεῖς παῖδες «ἐν καμίνῳ» (Εἰκ. 24, 26). Οἱ δὺο αὐτὲς σκηνές δὲν ἔχουν σφυροκοπηθεῖ καὶ πολὺ καλὰ διατηρημένες δείχνουν τὴν ποιότητα τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μονὴ Βλατάδων. Ν ὀ τ τ ι ο π α ρ ε κ κ λ ῆ σ ι ο (σ. 35-41). Ἡ τοιχογράφηση τοῦ νότιου παρεκκλήσιου, σφυροκοπημένη γιὰ νὰ κολλήσῃ τὸ τουρκικὸ ἐπίχρισμα, σώθηκε σχεδὸν ἀκέραιη καὶ καθαρίστηκε τὸ 1907, ἀλλὰ σήμερα ἀπὸ τὴ χρῆσι κερῶν καλύπτεται ἀπὸ πυκνὴ κάπνα. Ἐν τούτοις διακρίνεται ἡ θεματολογία τὴν ὁποία ὁ Ὁδηγὸς μας ἐκθέτει στις σελ. 36-41 καὶ δὲν πρόκειται νὰ ἀντιγράψουμε ἔδῳ, ἀλλὰ μόνο νὰ ἐπισημάνουμε μερικὲς ἀξιοσημεῖτες παραστάσεις αὐτῆς. Ἐτσι: α) Στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδο εἰκονίζεται σθηλαῖο ὁ Χριστὸς μετ τὴν ἐπιγραφή ΑΝΩ ΣΕ ΕΝ ΘΡΩΝΩ καὶ κάτω ἀνοιγμένοι τάφος μετ τὸ νεκρὸ μέσα σ' αὐτόν. Ἀνάμεσα στὸν τάφο καὶ στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ μεσολαβοῦν τέσσαρα ἄψιδώματα, μέσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται βράχοι καὶ κρεμασμένες καντήλες, συμβατικὴ ἴσως ἀπόδοσι τοῦ λαξευτοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα (σ. 36-37). β) Στὸν ἡμικυκλικὸ χῶρο ποὺ σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὸ θόλο ὑπάρχει σύνθεσι ἀπὸ ἐπεισόδιο τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο, τὸ ὁποῖο συνέβη τὸ 399 στὴν Κωνσταντινούπολι καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν ἅγιο νὰ ἐκφωνήσῃ τίς δὺο ὁμιλίες τοῦ «Εἰς Εὐτρόπιον ἐκνοῦχον πατρίκιον καὶ ὑπατοῦ». Ἡ μορφή μέσα στὸ ναὸ εἶναι ὁ ὑπατοῦ Εὐτρόπιος ποὺ κατέφυγε στὸ ναὸ γιὰ νὰ ζητήσῃ ἄσυλο (σ. 40). γ) Στὰ τέσσαρα σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ θόλου ὑπάρχουν τέσσαρες μορφές ποὺ εἰκονίζονται στὸν τύπο τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς τέσσαρες Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας. Στὸς τρεῖς διασώθηκαν ἐπιγραφές. Εἶναι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Συμεὼν ὁ Νεὸς Θεολόγος. Ἀπεικόνισι τῶν Θεολόγων στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἶναι ἐνδιαφέρουσα, τὸ θέμα ὁμοῦ γίνεται πῶς σημαντικὸ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπεικόνισις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεσσαλονίκης, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀνάμεσα στοὺς Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ μόνη ὡς τώρα γνωστὴ στὸ βυζαντινὸ χῶρο καὶ ἀπῆχε τίς ἀντιλήψεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἁγίου, οἱ ὁποῖοι κατατάσσον τὸν Γρηγόριο στοὺς Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐνταξί του αὐτὴ πρέπει νὰ ἔγινε πολὺ νωρῆς ἀπὸ τοὺς Παλαμώτες. Ἡδὴ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ κάνει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος στὸ βίβιο τοῦ ἁγίου τοῦ 1368. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Παλαμᾶ ὡς Θεολόγος πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς μα-

θητές του και δείχνει τη σχέση των μοναχών της Μονής με τον άγιο, ή όποια είναι βεβαιωμένη ιστορικά. Άποτελεί επίσης δείγμα της δυνατότητας των βυζαντινών να αναφέρονται με άπλη άπεικόνιση σε σημαντικά γεγονότα της εποχής, όπως στο περίφημο πρόβλημα των ήσυχαστικών έριδων, στους άγώνες του Παλαμά και στο σημαντικό θεολογικό έργο του άγιου (σ. 40-41).

Χρονολόγηση των τοιχογραφιών (σ. 42-46). Οί τοιχογραφίες που άνακαλύφθηκαν στο ναό κατά τη διάρκεια της άνατύλωσης έδωσαν νέα στοιχεία για τη χρονολόγησή τους. Συγκεκριμένα, ή άπεικόνιση του Γρηγορίου Παλαμά ως άγιου στην είσοδο προς τον κυρίως ναό είναι ένα σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών μετά τό θάνατο του άγιου, που συνέβη τό 1359. Τό 1359 είναι έπομένως ένα όριο, μετά άπό τό όποιο σίγουρα πρέπει να χρονολογηθούν οί τοιχογραφίες. Μένει να όρίσουμε τό όριο, πριν άπό τό όποιο έγιναν. Τά ιστορικά γεγονότα της εποχής καθορίζουν έπίσης τά χρονολογικά πλαίσια, μέσα στα όποια πρέπει να έγιναν οί τοιχογραφίες. Ή Θεσσαλονίκη τό 1387 πολιορκείται άπό τους Τούρκους έπι τέσσαρα χρόνια και καταλαμβάνεται άπ' αυτούς τό 1387. Τά χρόνια μετά τό 1387 είναι ιδιαίτερα δύσκολα. Τό 1403 ή Θεσσαλονίκη άπαλλάσσεται άπό τους Τούρκους για λίγα χρόνια, ή πολιορκία της όμως άπ' αυτούς ξαναρχίζει τό 1412 ως τό 1416. Ό κίνδυνος κατάκτησης της είναι πολύ μεγάλος. Γι' αυτό τό 1423 οί έρχοντες της πόλεως άποφασίζουν να δώσουν την πόλη στους Βενετούς έλπίζοντας σε βελτίωση της κατάστασης. Άλλά και ή Βενετοκρατία άποδεικνύεται άνώφελη, διότι ή Θεσσαλονίκη πέφτει στα χέρια των Τούρκων όριστικά τό 1430.

Τά γεγονότα αυτά δείχνουν ότι ή κατάσταση στην πόλη δέν δημιουργεί ενδοικό κλίμα για την έκπόνηση έργων ύψηλης πνοής, όπως ή ζωγραφική στη Μονή Βλατάδων. Άντίθετα τό έργο προϋποθέτει εύμενείς συνθήκες και μιá πνευματική και οικονομική άνάταση που δέν ύπάρχουν αυτήν την εποχή. Γι' αυτό τό χρονικό διάστημα άπό τό 1383 ως τό 1430 πρέπει να άποκλειστεί. Άπό την άλλη μεριά τό οικονομικό πρόγραμμα του ναού δείχνει την άμεση σχέση που είχε ή Μονή με τον Γρηγόριο Παλαμά. Ή άπεικόνιση του άγιου στο θυραίο άνοιγμα ως προστάτη της είσόδου στο ναό, στον τύπο λατρευτικής σχεδόν εικόνας, είναι ένα στοιχείο που θέλησαν να τονίσουν πιθανότατα οί μαθητές ή οί όπαδοί του. Ήπίσης ή άπεικόνιση του Παλαμά ως Θεολόγου στο παρεκκλήσιο έχει σχέση με τις άπόψεις των όπαδών του που θέλουν να τονίσουν την προσωπικότητα του άγιου και τη συμβολή του στην Όρθοδοξία. Άλλωστε θά πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ό ίδρυτής του ναού Δωρόθεος και ό άδελφός του Μάρκος Βλατής θά μεριμνούσαν για την τοιχογράφηση του και θά τόνιζαν τη σχέση τους με τό δάσκαλό τους.

Τά ιστορικά γεγονότα της εποχής γύρω στα 1350-1380 δείχνουν ότι μετά την καταστολή του κινήματος των Ζηλωτών ύπάρχει μιá προσπάθεια άνόρθωσης της πόλεως, την όποια βοηθά ή γενικότερη ήρεμη πολιτική κατάσταση. Ή περίοδος αυτή είναι ή τελευταία άναλαμπή της πόλεως και μέσα σ' αυτήν μπορεί κανείς να περιμένη τη δημιουργία έργων ύψηλης καλλιτεχνικής στάθμης. Γι' αυτό οί τοιχογραφίες πρέπει να έγιναν στην περίοδο 1360-1380.

Τό Σκευοφυλάκιο (σ. 47-49). Στο Σκευοφυλάκιο της Μονής φυλάσσεται άξιόλογη συλλογή χειρογράφων και παλαιών βιβλίων, μεταξύ των όποιων ύπάρχουν και δύο άρχαιότυπα, άγια λείψανα και άλλα κειμήλια. Ή ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι ή συλλογή εικόνων που καλύπτουν την εποχή άπό τό 12ο ως τον 20ό αιώνα. Οί περισσότερες εικόνες έχουν συντηρηθεί άπό την Άρχαιολογική Ύπηρεσία. Στο Σκευοφυλάκιο έχουν άναρτηθεί οί πιό άξιόλογες και έχει δημιουργηθεί ένα είδος μουσειακής συλλο-

γής. Από αυτές πολύ αξιολογες και σε αρκετά καλή κατάσταση είναι: Εικόνα Παναγίας (0,70×0,71) στον τύπο της 'Οδηγήτριας που κρατά στο άριστερό χέρι το Χριστό (Εικ. 33). Είναι έργο της εποχής γύρω στα 1360-1380 και πιθανόν του ίδιου εργαστηρίου που τοιχογράφησε το Καθολικό της Μονής.

'Επίσης μικρή παλαιολόγια εικόνα (0,51×0,41), όπου εικονίζονται σε τρεις επάλληλες ζώνες έξι σκηνές των Παθών (Μυστικός Δείπνος, Νιπτήρας, Προσευχή, Προδοσία, Μαστίγωσις και 'Ελκόμενος). Οί σκηνές χωρίζονται μεταξύ τους με λεπτές γραμμές (Εικ. 28-30). Έργο της εποχής γύρω στο 1370, λαμπρού καλλιτεχνικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης, σπάνιο δείγμα βυζαντινής εικόνας με σκηνές αποκλειστικά από τα Πάθη.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι μιá λιτανευτική άμφιπρόσωπη εικόνα διαστάσεων 0,98×0,71 (Εικ. 31-32). Στο κέντρο της κύριας όψης είναι ένσωματωμένη μικρότερη εικόνα του 14ου αιώνα με παράσταση σε δύο ζώνες (Εικ. 31). Στην πίσω όψη της εικόνας υπάρχει παράσταση της Παρθένου και Εικόνας (Εικ. 32). 'Εκτός από το εικονίδιο στο κέντρο, η εικονογράφηση και των δύο πλευρών θεωρείται έργο του 15ου αιώνα.

Αυτά για το Σκευοφυλάκιο. Έπεται σημείωμα για την ίδρυση του Πατριαρχικού 'Ιδρύματος Πατερικών Μελετών στη Μονή Βλατάδων το 1968 (σ. 50) και Βιβλιογραφία (σ. 51-52) και Κατάλογος Σχεδίων και Εικόνων (σ. 53-54). Έπονται 33 ασπρόμαυρες εικόνες και στο έσωτερικό του καλύμματος ή σειρά των εκδόσεων 'Οδηγών υπό του Ι.Μ.Χ.Α. μέχρι του παρούσασζομένου.

'Ο 'Οδηγός είναι καλογραμμένος και πολύ ενδιαφέρων, άφου το μνημείο που έξε-τάζει είναι ή μόνη βυζαντινή μονή που επέζησε στη Θεσσαλονίκη μέσα από έθνικές περιπέτειες και μέσα από μακρά Τουρκοκρατία. Έχει όλα τά γνωστά και τά προσφάτως γεγόμενα από τη νεώτερη έρευνα γνωστά στοιχεία του Ιστορικού παρελθόντος της Μονής. Έχει άκριβη περιγραφή και λαμπρή αξιολόγηση της τέχνης των τοιχογραφιών που άποκαλύφθηκαν κατά την τελευταία άνασφάλωση της Μονής.

'Υπάρχουν όμως μερικά προβλήματα, με τη λύση των όποιων δέν ήμπορούσε και δέν έπρεπε νά ασχοληθεί ένας 'Οδηγός, που προορίζεται για τό ευρύ κοινό. Έμεις όμως θέλοντας νά άλλαγομε από τόν κνισμό τους τά έπισημαίνουμε για μιá μελλο-νική επανέκδοση του 'Οδηγού και ίσως για νέα συμπεράσματα της έρευνας.

Τά προβλήματα αυτά, κατά τη δική μας εκτίμηση, είναι:

α) Σχετικά προς τη θέση της Μονής. Λέγει ό 'Οδηγός, σ. 8: «ΟΙ κινστέρες αυτές δείχνουν την ύπαρξη στη θέση της βυζαντινής μονής κτισμάτων που είναι προγενέστερα από τόν 14ο αιώνα». Και σ. 27: «Νεότερες έρευνες με την ευκαιρία της άναστή-λωσης από τις ζημιές των σεισμών έδειξαν ότι ό ναός έχει δύο φάσεις στη βυζαντινή εποχή. Στο χώρο υπήρχαν λείψανα παλιότερα του ναού, τά όποια έγιναν σεβαστά κατά την άνοικοδόμησή του τόν 14ο αιώνα από τόν Δωρόθεο Βλατή (σχ. 3)». Ποιός ήταν ό παλιότερος αυτός ναός σε εκείνη τη θέση, κοντά στον έρειπωμένο πύργο των τείχους, στον όποιο κατέφυγαν ό Καμενιάτης και οι δικοί του κατά την άλωση της πόλεως από τους Σαρακηνούς τό 904; Πρόβλημα, τό όποιο δέν μπορεί βέβαια νά έρευνησει ένας 'Οδηγός, που περιορίζεται στα βέβαια και άποφύγει τις εικασίες. 'Ο Γ. Στογιόγλου όμως ασχολήθηκε με τό θέμα ('Η έν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 31-36) και κατέληξε στην πολύ πιθανή εικασία, ότι ό πύργος του Καμενιάτη είναι αυτός που βρίσκεται άπέναντι από τη σημερινή Μονή Βλατάδων στο τείχος που χωρίζει την 'Ακρόπολη από την πόλη και ότι στη θέση της σημερινής Μονής Βλατάδων βρισκόταν ό αναφερόμενος στις πηγές ναός του 'Αγίου 'Αν-

δρέου, μετόχι τῆς Μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁθω. Ἄς προσθέσουμε σ' αὐτὰ ὅτι ὁ Μάρκος Βλατῆς, ὁ ἀδελφός τοῦ Δωροθέου τοῦ μαρτυρημένου ἱδρυτοῦ τῆς Μονῆς Βλατάδων, ἐμόναζε στή Μονή Μεγάλης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, πράγμα πού ἐπιτρέπει καί ἄλλες πιθανοφανείς εἰκασίες (βλ. Στογιόγλου, ἔ.α., σ. 58).

β) Σχετικά πρὸς τοὺς ἱδρυτὲς τῆς Μονῆς. Λέγει ὁ Ὁδηγός, σ. 21: «Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα θριάμβου τοῦ Ἡσυχασμοῦ καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ ἱδρῦθηκε ἡ μονὴ ἀπὸ τὸ Δωρόθεο, ἀνάμεσα στὰ 1351 καὶ στὰ 1371, ὅποτε ὁ Δωρόθεος γίνεται μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ μονὴ ἀναφέρεται ὡς Βλατάδες δὲν φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἱδρυσὴ τῆς ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφούς, ἀλλὰ μὲ τὴν πιθανότητα νὰ μόνασε ἐκεῖ καὶ ὁ ἀδελφός τοῦ Δωροθέου Μάρκος, ἐπίσης φίλος τοῦ Παλαμά καὶ ἡσυχαστής, ἢ νὰ ἐννοοῦνται οἱ μαθητὲς τοῦ Δωροθέου γενικότερα».

Ὁ ἴδιος ὁμοῦ Ὁδηγός εἶπε, σ. 17: «Ἡ ἐπιγραφή τοῦ 1801 πάνω ἀπὸ τὴν δυτικὴ εἴσοδο τοῦ ναοῦ ἀποδίδει τὴν ἱδρυσὴν τοῦ στοῦς Κρήτες ἀδελφοῦ Βλατάδες... ἐνθ, ὅπως εἶδαμε, τὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1400 ἀναφέρει ὡς ἱδρυτὴ μόνον τὸν Δωρόθεο Βλατῆ. Ἡ πληροφορία αὐτὴ σίγουρα δὲν στηρίζεται μόνον στὴν προφορικὴ παράδοση πού διέσωσε τὴν ἐπωνυμία τῶν Βλατάδων, ἀλλὰ καὶ σὲ κάποια γραπτὰ στοιχεῖα πού ὑπῆρχαν στὴ μονὴ ἢ ἄλλοι». Καὶ σ. 18: «Ἡ ἐπωνυμία Βλατάδες ὑπάρχει ἐπίσης στὸ Ὄδοιπορικὸ τοῦ Ἱγνατίου ἀπὸ τὸ Σμολένσκ, τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰῶνος ἢ τοῦ 1405, καὶ σὲ ἀνέκδοτο χειρόγραφο τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ 1421... Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου τοῦ 1400, πού ἀναφέρθηκε ἤδη, δίνει σαφῆ τὴν πληροφορία τῆς ἱδρυσης τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Δωρόθεο Βλατῆ. Ὡστόσο τόσο στὴν ἐπιγραφή τοῦ 1801 ὅσο καὶ σὲ παλιότερες πηγές ἡ μονὴ ἀναφέρεται ὡς Βλατάδες... οἱ πληροφορίες αὐτὲς δείχνουν ὅτι ἡ μονὴ ὀνομάζεται τῶν Βλατάδων ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Νεῖλου (1380-1388)».

Πρόβλημα λοιπὸν ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1400 τοῦ πατριάρχου Ματθαίου πού εἶναι ἡ μόνη πηγὴ πού ἀναφέρει ὡς ἱδρυτὴ τῆς Μονῆς μόνον τὸν Δωρόθεο Βλατῆ. Ἐδῶ μποροῦμε ἴσως νὰ ἀποτολμήσουμε μιὰ εἰκασία: Μήπως ὁ Μάρκος Βλατῆς, πού ἐμόναζε στὴ Μονὴ Λαύρας τοῦ Ἁθω (Στογιόγλου, ἔ.α., σ. 36) ἦταν αὐτὸς πού ἐφρόντισε νὰ παραχωρήσει ἡ Μονὴ Λαύρας τὸ ἐρειπωμένον ἴσως μετόχι τῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴ Θεσσαλονικὴ στὸν ἀδελφὸ τοῦ Μάρκου, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, Δωρόθεο, γιὰ νὰ κτίσουν οἱ δύο ἀδελφοὶ τὸ θριαμβευτικὸ μνημεῖο τοῦ θριαμβεύσαντος Ἡσυχασμοῦ στὴ μνήμη τοῦ ἀρχηγοῦ τους Γρηγορίου τοῦ Παλαμά, τῆς Μονῆς τῶν ἀδελφῶν Βλατάδων, καὶ ἡ παράδοση, γραπτὴ καὶ προφορικὴ, διέσωσε ὡς τὸ 1801 τῆς γωστοῆς ἐπιγραφῆς τὴν ἀνάμνησίν τους, ἐνθ ὁ πατριάρχης Ματθαῖος γράφοντας τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ ἀπὸ τὴ μακρυνὴ Κωνσταντινούπολη καὶ μετὰ τριάντα καὶ πλέον χρόνια ἀνέφερε τὸν ἐπισημότερο ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς ἱδρυτὰς, τὸν πρόκατοχο τοῦ Γαβριὴλ μητροπολίτη Δωρόθεο, ξεχνώντας τὸν ἄσημο συνιδρυτὴ καλόγερο, τὸν Μάρκο Βλατῆ;

γ) Σχετικά μὲ τὴν ἐπωνυμία τῆς Μονῆς. Λέγει ὁ Ὁδηγός, σ. 10: «Ὁ ναὸς εἶναι σήμερα ἀφιερωμένος στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Σὲ γράμμα ὁμοῦ τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α' (1397-1410), πού ἀπευθύνεται στὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ γύρω στὰ 1400, ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Δωρόθεος Βλατῆς ἱδρυσε τὴ μονὴ Παντοκράτορος (Βλατάδων), "ὄς δὴ τὴν τοῦ Παντοκράτορος (Βλατάδων) Μονὴν συνέστησε τὸ κατ' ἀρχὴν". Τὴν ἀφιέρωση στὸν Παντοκράτορα Χριστὸ διασώζουν καὶ ἄλλες πηγές». Καὶ σ. 12: «Ὅπως δὴποτε ὁμοῦ ἡ ἐπίσημη ὀνομασία τῆς μονῆς εἶναι τοῦ Παντοκράτορα καὶ αὐτὴν διασώζει καὶ ἡ ἐμμετρὴ μαρμάρινη ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν δυτικὴ εἴσοδο. Ἡ μεταγενέστερη ἀφιέρωση στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ δὲν προκύπτει

ἀπό τις πηγές. Δόθηκε μάλλον πολύ ἀργότερα, ἐπειδή ὁ ναός ἦταν συνδεδεμένος με τοὺς ἡσυχαστὲς καὶ τὶς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸ "ἄκτιστον φῶς". Ἔτσι κατὰ τὸν Ὁδηγό πρέπει νὰ δεχθοῦμε ἀσυνζητητὶ ὅτι αὐτὲς τὶς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸ «ἄκτιστον φῶς» τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐλησμώνησαν οἱ ἡσυχαστὲς Ἰδρυταὶ τῆς Μονῆς καὶ ἀφιέρωσαν τὸ μνημεῖον τῶν ἡσυχαστικῶν ἀγώνων τοὺς ἀπλῶς στὸν Παντοκράτορα καὶ ὄχι στὸ καυτὸ γι' αὐτοὺς θέμα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τοῦ ἄκτιστου φωτὸς τῆς Μεταμορφώσεως αὐτῆς; Λίγο δύσκολο φαίνεται, ὅταν μάλιστα ἡ πληροφορία περὶ Παντοκράτορος προέρχεται ἀπὸ μὴ ἡσυχαστὴ καὶ μετὰ τριάντα περίπου χρόνια.

II

Εὐθὺ μί ο υ Τ σ ι γ α ρ ῖ δ α, Μονή Λατόμου ("Όσιος Δαβίδ). Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἰμοῦ. Θεσσαλονίκη 1987. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-10. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-32. (Ὁδηγοὶ Ι.Μ.Χ.Α. ἀριθμ. 10. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 214).

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ. Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα (σ. 7-17). Λέγει ὁ Ὁδηγὸς (σ. 7): «Ὁ ναός τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, καθολικὸ ἄλλοτε τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων, βρίσκεται στὴν ἐπάνω πόλη τῆς Θεσσαλονίκης... κάτω καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Βλατάδων. Ἡ ἐπίσημη ἀφιέρωσή του στὴ μνήμη τοῦ ὁσίου Δαβίδ τοῦ Θεσσαλονικέως ἐγίνε το 1921, ὅταν ἀπὸ τζαμί, γνωστὸ κυρίως μετὴν ἐπωνυμία Сулица, καθαγιάστηκε ὡς χριστιανικὸς ναός.

Οἱ πρῶτοι μελετητὲς τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, Tafel, Χατζησιάννου, Tafali, Ἀδαμαντίου, Diehl κ.ἄ., δὲ δίνουν καμιά πληροφορία γιὰ τὸ μνημεῖο. Ἀσήμαντο καὶ ταπεινὸ ἐξωτερικὰ, στὴ μορφὴ ποὺ διατηρήθηκε, καὶ μετὰ τὸ λαμπρὸ ἐσωτερικὸ τοῦ διακόσμου σκεπασμένο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ κονιάματα, ἦταν ἐπόμενο νὰ μὴ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν.

Σταδιακὰ ἀποκαλύφθηκε ἡ ταυτότητα τοῦ μικροῦ καὶ ἀσήμαντου τουρκικοῦ τζαμιοῦ Сулица τῆς ἀνω πόλεως. Τὸ 1916 πρῶτος ὁ Millet ἐπισημαίνει ὅτι τὸ τζαμί τῆς Θεσσαλονίκης Сулица εἶναι χριστιανικὸς ναός. Τὸ 1918 τὸ Сулица τζαμί ἀναφέρεται γιὰ πρῶτη φορά ὡς ναός τοῦ ὁσίου Δαβίδ ἢ τῆς ἁγίας Ἄννας σὲ κατάλογο ναῶν τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ποὺ συντάχθηκε μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1917. Τὸ 1921 ὁ τότε ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων, καθηγητῆς καὶ ἀκαδημαϊκὸς ἔπειτα, ἀεμνηστος Ἄ. Ζυγγόπουλος, κάνει τὶς πρῶτες ἔρευνες στὸ Сулица ἢ Κεραμεντίν τζαμί, ὅπως τὸ ἀναφέρει, μετὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ τὶς πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ διακόσμηση μετὰ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες, ποὺ ἐνότισε ὁ ἴδιος κάτω ἀπὸ τὰ κονιάματα τουρκικῶν χρόνων. Ἀκόμα ὁμοῦ δὲν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ βυζαντινὴ ταυτότητα τοῦ μνημείου. Μόνο τὸ 1929 ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς στὴν τελικὴ ὀλοκληρωμένη ἔρευνά του δίνει συνολικὴ εἰκόνα, ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ, τοῦ μνημείου καὶ ταυτίζει τὸ Сулица τζαμί, ποὺ εἶχε ἤδη καθαγιασθεῖ λανθασμένα στὴ μνήμη τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, μετὰ τὸ ἱστορικὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων. Στὴν ταύτιση αὐτὴ ὁ Ζυγγόπουλος ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ψηφιδωτῆς παράστασης ποὺ εἰκονίζεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Τῆς παράστασης αὐτῆς περιγραφὴ σῶθηκε στὴ «Διήγηση» τοῦ Ἰγνατίου, ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ἀκαπνίου, ποὺ γράφθηκε στὸ τέλος τοῦ 9ου ἢ στὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ προφορικὴ παράδοση γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς Λατόμου. Στὴ «Διήγηση» αὐτὴ ὁ Ἰγνατίος ἐξιστορεῖ τὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ καθολικοῦ ναοῦ καὶ τῆς φανέρωσης τῆς «θεανδρικής εἰκόνας... τοῦ Χριστοῦ», δηλαδὴ

της ψηφιδωτής παράστασης της Θεοφανείας, που σώζεται στο σημερινό ναό του ΄Όσιου Δαβίδ.

Με βάση λοιπόν τη «Διήγηση» του ΄Ιγνατίου, που είναι η μοναδική πηγή για την ιστορία του μνημείου από τα χρόνια της ίδρυσής του ως τόν 9ο αιώνα, τις πληροφορίες από άλλες πηγές και τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας, παλιότερης και πρόσφατης, η ιστορία της μονής Λατόμου μπορεί να συνοψισθεί ως εξής (σ. 8-9):

Σύμφωνα με τη «Διήγηση» του ΄Ιγνατίου η χριστιανή κόρη του αυτοκράτορα Μαξιμιανού Θεοδώρα έκτισε στην επάνω πόλη βαλανείο. Σύμφωνα με τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας πάνω στα ερείπια του ρωμαϊκού αυτού βαλανείου κτίστηκε τόν 5ο αιώνα ένα μοναστήρι στη μνήμη ίσως του προφήτη Ζαχαρία. Την ίδια εποχή τό καθολικό του μοναστηριού διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά και άνεικονικές τοιχογραφίες με παπάνη κάποιας άγνωστης γυναίκας, όπως αναφέρεται στην άφιερωματική έπιγραφή, που συνοδεύει τό ψηφιδωτό, τό σωζόμενο. Η άγνωστη αυτή γυναίκα ταυτίζεται στη «Διήγηση» του ΄Ιγνατίου με την κόρη (δήθεν) του Μαξιμιανού Θεοδώρα.

Στήν περίοδο της Εικονομαχίας, πιθανότατα, τό ψηφιδωτό σκεπάστηκε με δέρμα βοδιού και κονίαμα για λόγους προστασίας. Στά χρόνια όμως του αυτοκράτορα Λέοντος του ΄Αρμενίου (813-820) τό δέρμα έπεσε ξαφνικά από σεισμό και άποκαλύφθηκε η ψηφιδωτή παράσταση της Θεοφανείας στά εκπληκτα μάτια ενός μοναχού. Άπό τότε φαίνεται, σε άνάμνηση της θαυματουργής εμφάνισης του Χριστού, που εικονίζεται στό ψηφιδωτό, τό μέχρι τότε μοναστήρι, που σύμφωνα με τη «Διήγηση» του ΄Ιγνατίου ήταν άφιερωμένο στον άγιο Ζαχαρία, μετονομάστηκε σε μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού του Λατόμου. Πράγματι, η παλιότερη μέχρι σήμερα μαρτυρία για την ύπαρξη στη Θεσσαλονίκη μονής του Σωτήρος Χριστού του Λατόμου βρίσκεται στό βίο του άγιου ΄Ιωσήφ του ΄Υμνογράφου, ό όποιος γύρω στά 831 έρχεται στη Θεσσαλονίκη και γίνεται μοναχός στό «Ίερών φροντιστήριον του μεγάλου Θεού και Σωτήρος... του Λατόμου νόν έκ τό γενημένο θαύματος ονομάζεται». Η έπωνυμία ώστόσο του Λατόμου η των Λατόμων όφείλεται, πιθανότατα, στά λατομεία πέτρας, που ύπήρχαν, σύμφωνα με τη «Διήγηση» του ΄Ιγνατίου, στην περιοχή της Μονής.

Ό Α. Ξυγγόπουλος κατέληξε στό συμπέρασμα ότι τό μοναστήρι τόν 12ο αιώνα άνακαινίζεται και κοσμεείται με τοιχογραφίες και τό συμπέρασμα αυτό ένισχύεται και από τις τοιχογραφίες που βρέθηκαν πρόσφατα στη νότια καμάρα και οι όποιες χρονολογούνται στό τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα.

Τό 1277-1282 η μονή Λατόμου με όλη της την περιουσία παραχωρείται με χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στον άνεσιό του, μοναχό ΄Ιωάσαφ Μαλιασσηνό, κατά κόσμον Νικόλαο, και προσαρτάται ως μετόχι των μοναστηριών της Θεοτόκου της Μακρυνίτισσας και του Προδρόμου της Νέας Πέτρας στη Θεσσαλία, που άνήκαν από χρόνια στον ΄Ιωάσαφ.

Άνάμεσα στά 1298 και 1300 η μονή Λατόμου, σύμφωνα με έγγραφο της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Άγιου Όρους, άνταλλάσσει κτήματά της, που βρίσκονταν στην περιοχή της Νέας Ήράκλειας Χαλκιδικής με άλλα της Λαύρας, που βρίσκονταν στην πεδιάδα των Βασιλικών της Χαλκιδικής.

Στό τέλος του 13ου αιώνα η στις άρχές του 14ου άνανεώνεται ό ζωγραφικός διάκοσμος του ναού. Άπό την περίοδο αυτή έχουν άποκαλυφθεί λείψανα τοιχογραφιών στη γένεση της βόρειας καμάρας. Δέν άποκλείεται οι τοιχογραφίες αυτές να συνδέονται με άνακαινιση του μοναστηριού από τόν ίδιο ΄Ιωάσαφ Κομνηνό Μαλιασσηνό και την οκογένειά του.

Άργότερα στά 1369. η μονή Λατόμουμνημονεύεται σε έγγραφο της Μονής Ζω-

γράφου του 'Αγίου Όρους. Στο έγγραφο αυτό «ο εις την σεβασμίαν μονήν του Λατόμου τιμωτάτος μοναχός κύρ Κύρος» υπογράφει ως μάρτυρας.

Τελευταία μνεία πριν από την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους περιέχεται στο 'Οδοιπορικό του 'Ιγνατίου από το Σμολένσκ, ο οποίος το 1405 επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη και περιηγήθηκε «τά θαυμαστά μοναστήρια» της πόλης. 'Ανάμεσα σ' αυτά μνημονεύεται και η μονή Λατόμου (σ. 10-13). Έκτοτε και μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα δεν έχουμε καμιά πληροφορία για τη μονή Λατόμου. Μικρό και άπομερο δεν είναι πιθανό να έγινε τζαμί με την κατάληψη της πόλης το 1430, αφού ούτε θρησκευτικές ανάγκες της ολιγάριθμης στην αρχή θρησκευτικής κοινότητας των Τούρκων χρειάζονταν να εξυπηρετήσει και πολύ κοντά στη χριστιανική συνοικία, που ως τότε μέσα του 17ου αϊ. εξακολούθει να υπάρχει γύρω από το τζαμί Gazi Hüseyin Bey (Iki Serife), το βυζαντινό δηλαδή ναό των Ταξιαρχών, βρίσκεται. Το πιθανότερο είναι ότι εγκαταλείφθηκε τον πρώτο καιρό από τους μοναχούς και λεηλατήθηκε από τους Τούρκους, δεν έπαψε όμως να υφίσταται ως μοναστήρι.

Στις αρχές του 16ου αϊ. αναφέρεται σε τεφτέρι καταγραφής του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης τουρκικός «μαχαλάς» με την επωνυμία Suluca Manastir και η συνοικία αυτή εξακολούθει να υπάρχει ως τις αρχές του αιώνα μας γύρω από το Suluca (ή Κεραμεντιν) τζαμί και τη γειτονική βυζαντινή κινστέρνα, στην οποία οφείλεται πιθανότατα και η ονομασία Suluca, που σημαίνει τόπος με νερό. Συνεπώς το Suluca Manastir της απογραφής των άρχων του 16ου αϊ. είναι το μετέπειτα Suluca τζαμί, που σήμερα ταυτίστηκε με την Ιστορική μονή του Σωτήρος Χριστού του Λατόμου.

'Από τον 16ο ως το τέλος του 19ου δεν υπάρχει πληροφορία για τη μονή Λατόμου, το Suluca Manastir. Δεν ξέρουμε λοιπόν πότε το ελληνικό Suluca Manastir μετατράπηκε στο τουρκικό Suluca Camii. Δεν αποκλείεται να έγινε αυτό μέσα στον 16ο αϊ., όποτε και άλλοι αξιολόγοι ναοί της Θεσσαλονίκης μετατράπηκαν σε τζαμιά. Είναι όμως βέβαιο ότι το καθολικό της μονής Λατόμου, πριν αυτή τζαμί, ήταν ήδη έν μερις κατεστραμμένο, γιατί ο μιναρές του τουρκικού τζαμιού, του οποίου σώζεται σήμερα η βάση, είναι θεμελιωμένος στο χώρο του έρειπωμένου ήδη ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος. Σεισμός λοιπόν ή πυρκαϊά είχε καταστρέψει επί Τουρκοκρατίας το καθολικό της μονής και είχε αναγκάσει τους μοναχούς να την εγκαταλείψουν, με συνέπεια να μετατραπεί αυτή σε τουρκικό τζαμί.

Το Suluca Camii, ταπεινό και άσημο, προορισμένο να ίκανοποιήσει τις θρησκευτικές ανάγκες μιάς απόμερης και φτωχικής συνοικίας, έζησε στη σκιά των μεγάλων τζαμιών της πόλης και δεν τό άναφέρουν καθόλου Τορκοί και Εθνοπαίοι περιηγητές, που από τον 17ο ως τον 19ο αιώνα επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη και περιέγραψαν ή άπαρίθμησαν τά τουρκικά μνημεία της. Θά πρέπει να έλθουμε στις αρχές του 20ού αιώνα για να βρούμε τις πρώτες μετά από τόσα χρόνια πληροφορίες γι' αυτό.

Τό 1921 τό Suluca τζαμί καθαγιάζεται έπίσημα ως χριστιανικός ναός. 'Ανεπίσημα φαίνεται ότι είχε άποδοθεί στη χριστιανική λατρεία λίγο πριν από 1917.

«Πενήντα χρόνια άργότερα (τό 1972-1975), μετά από έργασίες της 'Αρχαιολογικής 'Υπηρεσίας, έρχονται στο φώς νέα στοιχεία για τό ζωγραφικό διάκοσμο και την αρχιτεκτονική του μνημείου». Οί έργασίες «σκοπό είχαν τη συγκέντρωση στοιχείων για τη σύνταξη μελέτης στερέωσής του. Με την ευκαιρία αυτή καθαίρεθηκαν τά νεωτερικά κονιάματα του ναού και άποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες του τρίτου τέταρτου του 12ου και του 13-14ου αιώνα, που συμπληρώνουν τη λαμπρή ήδη, με ψηφιδωτά και τοιχογραφίες παλαιοχριστιανικών χρόνων, διακόσμηση του μνημείου... Την ίδια περίοδο έγιναν από την 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία έργασίες στερέωσης στο μνημείο... που άποδείχτη'

και σωτήριες για τὸ κτήριο κατὰ τὴ δοκιμασία τῆς πόλης καὶ τῶν μνημείων τῆς ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 1978» (σ. 10-16).

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ μνημείου, ὅπως τὴν ἀφηγεῖται ὁ Ὁδηγὸς μας, καὶ ἐμεῖς τὴν ἀποδόσαμε κατὰ τὸ συντομότερο δυνατὸν τρόπο. Εἰς τὰ ἐπόμενα ὁ Ὁδηγὸς μελετᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ σημερινοῦ μνημείου:

Ἄ ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ (σ. 17-37).

Π α λ α ι ο χ ρ ι σ τ ι α ν ι κ ῆ π ε ρ ῖ ο δ ο ς (σ. 17-26).

Ἀπὸ τὸ ναὸ σώζονται σήμερα στεγασμένα τὰ δύο τρίτα τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ του ὄροφὴ διατηρήθηκε μόνο στὸ ΒΑ διαμέρισμα (Εἰκ. 3) καὶ στὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ. Τὸ ὑπόλοιπο δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ διατηρεῖται σήμερα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὸ χῶρο τῆς αὐλῆς τοῦ γειτονικοῦ σπιτιοῦ, πού συνορεύει μὲ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς κάτοψης τοῦ μνημείου δείχνει σταυροειδῆ ναὸ μὲ τροῦλο (Σχ. 1). Ὁ ναὸς ἦταν ἐξωτερικὰ τετράγωνος (12,10×12,30 μ.) καὶ περιέκλειε στὴν κάτοψη ἰσοσκελῆ σταυρὸ μὲ τέσσαρα τετράγωνα διαμερίσματα στὶς γωνίες. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονταν μὲ καμάρες, ἐνῶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα μὲ εἶδος «σταυροβολίου» στὸ ἴδιο περίπου ὕψος μὲ τὶς καμάρες τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαγράφεται ὁ σταυρὸς στὴ στέγη. Στὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν καμαρῶν ὑψωνόταν χαμηλὸς θόλος (Σχ. 2). Ὁ θόλος αὐτὸς στέγαζε τὸν κεντρικὸ τετράγωνο χῶρο.

Ὁ ναὸς φωτιζόταν ἀπὸ δίλοβα παράθυρα μεγάλων διαστάσεων πού χωρίζονταν στὰ δύο ἀπὸ ἀμφικίονες (Σχ. 1 καὶ 2). Τὰ παράθυρα αὐτὰ ἀνοίγονταν στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας, παρὰ τὴν ἀπουσία φωτισμοῦ ἀπὸ τὸν τροῦλο, νὰ δέχεται ἄπλετο φυσικὸ φῶς.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τὰ δύο τετράγωνα διαμερίσματα, πού χρησιμοποιοῦνται ὡς Πρόθεση καὶ Διακονικὸ, ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ ἱερὸ Βῆμα μὲ στενά τοξωτὰ ἀνοίγματα (Σχ. 3), ἀλλὰ μόνον αὐτὸ πού ὀδηγεῖ στὴν Πρόθεση ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς, ἐνῶ αὐτὸ πού ὀδηγεῖ στὸ Διακονικὸ ἀνοίχτηκε σὲ μεταγενέστερη περίοδο. Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἦταν στὸ δυτικὸ τοῖχο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε δευτερεύουσα εἴσοδος στὸ νότιο τοῖχο. Πάντως ἡ σημερινὴ εἴσοδος στὸ νότιο τοῖχο, ὅπως καὶ ὀλόκληρος ὁ νότιος τοῖχος, εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λατόμου, πού περιγράψαμε παραπάνω, λέγει ὁ Ὁδηγὸς, ἐνῶ ἐμεῖς μόνο τὰ βασικὰ του χαρακτηριστικὰ δώσαμε στὸν ἀναγνώστη, ἔχει τὴν καταγωγή του σὲ τετράγωνα στὴν κάτοψη κτήριο τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος, μὲ σταυρωτὲς καμάρες, θολωτὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καὶ τροῦλο ἢ θόλο στὴ διασταύρωση τῶν καμαρῶν. Σὲ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του ναοῦ ἐποχῆ, πού δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὸν νὰ προσδιορισθεῖ, ὁ ναὸς δέχεται στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τρίβηλο τοξωτὸ ἀνοίγμα, ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο συνηθισμένο στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικῆς.

Β υ ζ α ν τ ι ν ῆ π ε ρ ῖ ο δ ο ς (σ. 26-28).

Στὴ βυζαντινὴ ἴσως περίοδο τὸ τρίβηλο αὐτὸ ἀνοίγμα κατέπεσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κατασκευασθοῦν, σὲ ἐποχῆ πού δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθεῖ πρὸς τὸ παρὸν, δύο πεσσότοιχοι (Σχ. 3), πού σώζονται σήμερα σὲ ὕψος 2,50 μ. περίπου καὶ πού περιόρισαν τὸ πλάτος τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Στὴ βυζαντινὴ ἐπίσης περίοδο διανοίγονται, πιθανότατα, οἱ κογχες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ

Διακονικού και προστίθεται στην Πρόθεση ήμικυκλική άψίδα, της οποίας σώζεται το εξωτερικό περίγραμμα σε ύψος 0,50 μ. περίπου.

Από την ίδια περίοδο προέρχονται όρισμένα μαρμάρινα μέλη, που άνήκουν, όπως φαίνεται, στο βυζαντινό τέμπλο του ναού. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη δεύτερη φάση εικονογράφησης του ναού, που τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αι. (γύρω στα 1160-1170), και τις επεμβάσεις στο κτήριο, δίνουν τη δυνατότητα, να δεχθούμε άνακαινιση του μνημείου στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Περίοδος τουρκοκρατίας (1430-1912) μέχρι σήμερα (σ. 28-31).

Το καθολικό της μονής Λατόμου, προτού γίνει τζαμί, ήταν ήδη μερικά κατεστραμμένο. Ο μιναρές του τζαμιού είναι κτισμένος στο χώρο του ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος (Σχ. 4). Σύμφωνα με άνασκαφικά δεδομένα φαίνεται επίσης ότι διατηρήθηκε σε χρήση στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας ο χώρος του δυτικού σκέλους του σταυρού, που σήμερα δέν σώζεται παρά κάτω από το έδαφος του γειτονικού οικοπέδου.

Ειδικότερα κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας έγιναν δύο βασικές επισκευές (Σχ. 3). Στην παλιότερη επισκευή έντοιχίζονται τα τοξωτά άνοιγματα, που οδηγούν στο ΝΑ και ΒΑ γωνιαίο διαμέρισμα, καθώς και το άνοιγμα του δυτικού σκέλους του σταυρού. Οί έργασίες αυτές, που περιόρισαν το ναό στις σημερινές του διαστάσεις, προϋποθέτουν καταστροφή του δυτικού τμήματος του ναού. Η νεώτερη επισκευή συνδέεται με την άνακατασκευή όλόκληρου του νότιου τοίχου του ναού, που καταστράφηκε από βίαιη γώνιαιο αίτια. Στην περίοδο αυτή η λίγο άργότερα πρέπει να τοποθετήσουμε το χρόνο κατασκευής της νότιας, ξύλινης, στοάς, που σώζεται με επισκευές ως τις μέρες μας (Εικ. 1). Την ίδια εποχή άνακατασκευάζεται ίσως και το σύστημα στéγασης του ναού, που σώζεται μέχρι σήμερα (Εικ. 2).

Η πρώτη επισκευή του κτηρίου στα χρόνια της τουρκοκρατίας σχετίζεται, ένδεχομένως, με τον ισχυρό σεισμό του 1677 ή με τους σεισμούς που γνώρισε η Θεσσαλονίκη στο πρώτο μισό του 18ου αι. Η δεύτερη επισκευή συνδέεται, με πολλή πιθανότητα, με τον ιδιαίτερα καταστροφικό σειμό που έπληξε τη Θεσσαλονίκη το 1759.

Γ λ υ π τ ό ς δ ι ά κ ο σ μ ο ς (σ. 32-35).

Στην άρχιτεκτονική του ναού άνήκουν και όλίγα γλυπτά, που έχουν βρεθεί στο χώρο του μνημείου, και από τα όποια σώζονται κατά χώραν και συνεπώς άνήκουν με βεβαιότητα στο μνημείο δύο άμφικιόνια, που περιγράφονται και εικονίζονται στον 'Οδηγό (Σχ. 5, σελ. 33, και Σχ. 6, σελ. 34).

Παρουσιάσαμε ως τώρα στον άναγνώστη με πάσα δυνατή συντομία την Ιστορία της μονής Λατόμου και την άρχιτεκτονική του σωζόμενου καθολικού της, όπως την άφηγεται η την περιγραφή ο 'Οδηγός μας. Άπομένει η διακόσμηση του ναού.

'Η δ ι α κ ό σ μ η σ η τ ο υ ν α ο υ (σ. 37-77).

Η διακόσμηση που σώζεται στο ναό άποτελείται από ψηφιδωτά και τοιχογραφίες εξαιρετικής τέχνης και ποιότητας, που τον κατατάσσουν στα πιό σημαντικά μνημεία της πόλης αλλά και του βυζαντινού πολιτισμού, μάς λέγει ο 'Οδηγός, και σημειώνει: «Τα ψηφιδωτά και οί τοιχογραφίες, που σώζονται στην άψίδα του Ιερού και στην άνατολική καμάρá αντίστοιχα, άνήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο και χρονολογούνται από τους έρευνητές από το τέλος του 5ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα. Άντίθετα, οί τοιχογραφίες που σώζονται στη νότια καμάρá χρονολογούνται στο τρίτο τέ-

ταρτο του 12ου αἰ. (γύρω στὰ 1160-1170), ἐνῶ αὐτὲς ποὺ διατηροῦνται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοποθετοῦνται στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων (τέλη 13ου-ἄρχὲς 14ου αἰώνα)».

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν σὲ μιὰ παρουσίαση τοῦ Ὁδηγοῦ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο (ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες, σ. 37-55) καὶ στὴ βυζαντινὴ περίοδο (τοιχογραφίες, σ. 56-77), χωρὶς νὰ βλέπουμε τὶς εἰκόνες καὶ χωρὶς νὰ ἀντιγράψουμε κατὰ λέξη τὶς θαυμάσιες περιγραφὲς τοῦ συγγραφέα τοῦ Ὁδηγοῦ.

Τὸν Ὁδηγὸ κλείνει μιὰ ἐπιλογή Βιβλιογραφίας (σ. 93-95) καὶ Κατάλογος Σχεδίων καὶ Εἰκόνων (σ. 97-99). Ἔπονται 32 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες.

Σὰν κατακλείδα τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ Ὁδηγοῦ θὰ παραθέσουμε τώρα γιὰ τὸν ἀναγνώστη μερικὰ ἀποσπάσματα μόνο ἀπὸ τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς τέχνης τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου κεφάλαιο, ποὺ παρεμβάλλει ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ὁδηγοῦ στὶς σελ. 78-88 καὶ τὸ ἐπιγράφει «Καλλιτεχνικὴ ἀποτίμηση καὶ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν»:

Λέγει ὁ σ. (σ-78): «Ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων φαίνεται ἡ ἐξοικείωση τοῦ ἀνόνημου καλλιτέχνη τῆς μονῆς Λατόμου μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνημέρωσή του πάνω στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή τῆς πρωτεύουσας στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα. Ἔτσι ἡ λιτότητα κλασικοῦ ὕφους τῶν εἰκονογραφικῶν σχημάτων ποὺ υἰοθετεῖ, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ τὸ δογματικὸ χαρακτῆρα τῶν συνθέσεων, καὶ ἀποφυγὴ συμπληρωματικῶν ἐπιεσοδίων, ἐντάσσονται στὸ γενικότερο ὕφος τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 11ου αἰώνα καὶ θυμίζουν δημιουργίες ὑψηλῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως τὸ Εὐαγγελιστᾶριο "τοῦ Φωκᾶ" στὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ τὸν Κώδικα 587 τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους».

Σ. 79: «Ἀπέναντι στὰ ἔργα αὐτὰ ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου στέκεται μὲ δημιουργικὸ πνεῦμα, καθὼς ἐξελίσσει τὸ βασικὸ εἰκονογραφικὸ πυρῆνα, ποὺ παίρνει ἀπὸ τὴν παράδοση, πλουτίζοντάς τον μὲ εἰκονογραφικοῦς τύπους, ποὺ μὲ τὴ στάση, τὴν κίνηση ἢ τὸ ἐνδύμα τους ἐκφράζουν ἄμεσα τὴν ἐνημέρωσή του πάνω στὶς καλλιτεχνικὲς διεργασίες στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ πρῶτο μισὸ καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Ἔτσι εἰκονογραφικοὶ τύποι, ὅπως τῆς Μαρίας, τῆς Σαλώμης, τοῦ Χριστοῦ στὸ λουτρό τῆς Γέννησης καὶ τοῦ Προδρόμου τῆς Βάπτισης, ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένες πηγὲς εἰκονογραφίας καὶ ἀποδίδουν τύπους, καθιερωμένους σὲ ἔργα τῆς πρωτεύουσας τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τέταρτου τοῦ 12ου αἰώνα».

Σ. 80: «Στὸ γενικότερο ὕφος ἡ ζωγραφικὴ τῆς μονῆς Λατόμου ἀποτελεῖ ἄρμονικὴ σύνθεση τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ τρόπους ποὺ ἔχουν ἀφετηρία στὴν τέχνη τοῦ 11ου καὶ ἔχουν καταξιώθει στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰώνα, ἐπεξεργασμένα μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερα προικισμένη προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη καὶ ἀποδοσμένα σ' ἐνιαῖο σύνολο κλασικοῦ ὕφους. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν συνθέσεων τῆς μονῆς Λατόμου, ποὺ περιορίζονται στὰ ἀπαραίτητα πρόσωπα, εἶναι ἡ συμμετρία καὶ ἡ ἰσοροπία, καθὼς τὰ ἐπι μέρους στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸ θέμα, ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ ἕναν ὀριζόντιο ἄξονα, στὴ Γέννηση, ἢ ἐκατέρωθεν ἐνὸς κάθετου, στὴ Βάπτιση, ἐνῶ παράλληλα κατανέμονται σὲ ἰσοδύναμους, κατὰ κανόνα, ὄγκους».

Σ. 82: «Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς Λατόμου εἶναι ὅτι ἡ ἀτάρκεια καὶ ἡ αὐτονομία, ποὺ χαρακτηρίζει τὶς μορφές, συμβαδίζει μὲ τὸ αἶσθημα τῆς διάρκειας, ποὺ παρατηρεῖται ὄχι μόνο στὴ στάση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκφραση τοῦ προσώπου. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τάση γιὰ ἐκ-

φραση του προσωρινού και του πρόσκαιρου, που σημειώνεται κυρίως σε μνημεία των αρχών του 13ου αιώνα, δίνει κλασικό χαρακτήρα στη ζωγραφική της μονής Λατόμου, καθώς χαρακτηρίζει το σύνολο σχεδόν των μορφών, που σώζονται σε καλή κατάσταση. Αυτό είναι έκδηλο κυρίως στη Σαλώμη (Εικ. 21), στη Μαία (Εικ. 20), στο Χριστό του Λουτρού (Εικ. 17), στον Άγγελο που ευαγγελίζεται τους βοσκούς και στον άγενειο βοσκό (Εικ. 23).

Σελ. 84: «Στόν κλασικισμό της εποχής, αλλά και στην προσωπικότητα του καλλιτέχνη, όφείλεται ή απόδοση της φυσικής σύστασης του γυμνού σώματος. Ειδικότερα τó σωμα του Χριστού της Βάπτισης (Εικ. 25), που δίνει τήν εντύπωση γλυπτóυ τής άρχαιότητος... άποτελεί τήν πλέον αντιπροσωπευτική περίπτωση του είδους στη βυζαντινή τέχνη.

Στήν απόδοση του προσώπου ó καλλιτέχνης τής μονής Λατόμου επιδιώκει προσωπική διαφοροποίηση και δημιουργία πορτραίτων ύψηλού ψυχογραφικού ενδιαφέροντος».

Σελ. 85: «Ειδικότερα ή άποτύπωση συγκρατημένης θλίψης και δέους στά πρόσωπα του Ίωσήφ (Εικ. 19) και του γέρου Μάγου (Εικ. 18) αντίστοιχα, που συνιστούν μιά από τίς σημαντικότερες δημιουργίες τής κομνήνειας τέχνης, δείχνουν ότι ó καλλιτέχνης έχει φθάσει στη δημιουργία έργων, που στην έσωτερικότητα τής έκφρασης έχουν τήν πειστικότητα ενός πορτραίτου. Παράλληλα ó καλλιτέχνης τής μονής Λατόμου δείχνει ενδιαφέρον για άποτύπωση στά πρόσωπα τής όμορφιάς συνδυασμένης με τó ευγενικό ήθος (Εικ. 21), στά πλαίσια ενός ούμανισμού στην τέχνη, που είναι συνέχεια και κορύφωση του πιο κλασικού, μνημειακού συνόλου τής πρώτης περιόδου των Κομνηνών, των ψηφιδωτών του Δαφνιού.

Όσον άφορά τó τοπίο, ó καλλιτέχνης τής μονής Λατόμου τó διαπραγματεύεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε δημιουργείται στη σύνθεση άτμόσφαιρα φυσικού χώρου, οργανωμένου σε βάθος».

Σελ. 86: «Όστόσο ó καλλιτέχνης τής μονής Λατόμου στη σχέση τοπίου και ανθρώπινης μορφής μένει προσκολλημένος στην κομνήνεια αντίληψη, σύμφωνα με τήν όποία τó τοπίο παίζει τó ρόλο συμβατικού σκηνικού που συνοδεύει και άναδεικνύει τήν ανθρώπινη μορφή. Άντίθετα, σε μνημεία του 12ου αιώνα όδρι αυτοί στη σχέση τοπίου-ανθρώπινης μορφής άρχίζουν νά άντιστρέφονται...».

«Στόν κλασικισμό τής περιόδου των Κομνηνών όφείλεται τó ενδιαφέρον του καλλιτέχνη τής μονής Λατόμου όσον άφορά τή χρησιμοποίηση άρχαίων προτύπων (σ. 87) για τήν άπεικόνιση του νέου βοσκóυ (Εικ. 22-23), τής προσωποποίησης του Ίορδάνη (Εικ. 28) και κυρίως του Χριστού τής Βάπτισης (Εικ. 25), που άναπαράγει στο γενικό τύπο πραξίτελικές δημιουργίες. Όστόσο, ή άναβίωση άρχαίων προτύπων στις τοιχογραφίες τής μονής Λατόμου προϋποθέτει τή διαμόρφωση τής προσωπικότητας του καλλιτέχνη σε κύκλους ούμανιστών ενός μεγάλου κέντρου τής αυτοκρατορίας, όπως ή Κωνσταντινούπολη ή ή Θεσσαλονίκη, στους όποιους όφείλει μιά έλληνίζουσα, θάλαγα, όραση του χριστιανικού κόσμου».

Σελ. 88: «Η παιδεία αυτή είναι που καθορίζει τήν προσωπικότητα και τίς έπιλογές του καλλιτέχνη και καθιστά τίς τοιχογραφίες τής μονής Λατόμου γύρω στά 1160-1170 κορυφαία έκφραση του κλασικισμού τής περιόδου των Κομνηνών—που τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα— και μιά από τίς σημαντικότερες δημιουργίες τής βυζαντινής τέχνης».

Έτσι ó συγγραφέας του Όδηγού όχι μόνο μάς έδωσε μιά έπιτυχημένη και γλαφυρή άποτίμηση των τοιχογραφιών τής Μονής Λατόμου, αλλά παράλληλα με τήν περιγραφή

τών τοιχογραφιών της Μονής μᾶς ἔκαμε και ἓνα λαμπρό μάθημα γιά τή ζωγραφική τέχνη τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, μάθημα ἀπό λαμπρό ἱστορικό τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐνα ταπεινό λοιπὸν ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ καταπληκτικό ἐσωτερικῶς βυζαντινὸ μνημεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, γίνεται τώρα γνωστὸ στὸ πολὺ κοινὸ μὲ τὸν λαμπρὸ αὐτὸ Ὁδηγὸ γραμμένο ἀπὸ λαμπρὸ ἐπιστήμονα.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée par Paul Lemerle.
I texte. II Album. Paris (XIIIe). (P. Lethielleux). 1988 (Actes de l'Athos 112).

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ

I

Στὸν Πρόλογο (σ. V-VI) τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1945 τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου λέγεται ὅτι αὐτὴ στηρίχθηκε ἀποκλειστικά στὶς φωτογραφίες ποὺ πῆρε ὁ G. Millet μετὰ πλήρη ἐλευθερία τὸ 1919 τῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους (περίπου 500) καὶ τίς παρέδωσε γιά ἐπεξεργασία καὶ δημοσίευση στὸν διάδοχό του καθηγητὴ P. Lemerle. Οἱ ὀγδόντα ἀπὸ αὐτές, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ Ἄρχειο ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ δημοσιευθοῦν παρὰ μόνο τὸ 1945, παρ' ὅλον ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι ἀνέκδοτα καὶ ἀποτελοῦν τὸ πλῆρες Ἄρχειο τῆς Μονῆς. Ἡ ἐκδόσή τους τώρα (1945) στηρίζεται μόνο στὶς καλῆς φωτογραφίες τοῦ G. Millet, γιὰτὶ οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς τρεῖς φορές σὲ τρεῖς ἐπισκέψεις δὲν ἐπέτρεψαν στὸν P. Lemerle νὰ δεῖ τὰ ἴδια τὰ ἔγγραφα στὸ Ἄρχειό τους.

Ἔτσι ἀποφασίστηκε διπλωματικὴ ἐκδόση τῶν ἐγγράφων μετὰ περιγραφή τους καὶ σημειώσεις καὶ μετὰ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ γιά πρώτη φορά σκιαγράφηση τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου καὶ τῆς Μονῆς Ἁλωποῦ (Ἁλυπίου), μετὰ τὴν ὁποία συνενώθηκε ἡ τοῦ Κουτλουμουσίου τὸ 1428 καὶ πρόσθεσε στὸ Ἄρχειο τῆς τὰ ἔγγραφα ἐκείνης. Μετὰ ἓνα συστηματικὸ Πίνακα ἢ ἐκδόση τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ συμπληρώθηκε μετὰ ὀκτὼ Παραρτήματα (Appendices), ἦτοι Νόθο Ἰδρυτικὸ χρυσόβουλο, ἔγγραφα Σέρβων ἡγεμόνων, Ππραγμένα Βλάχων ἡγεμόνων, μεταφράσεις, μεταφράσεις φερμανῶν Τούρκων σουλτάνων, ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὴν ἔριδα περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀναπανσᾶ, ρύθμιση περὶ τῆς σκῆτης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ πέτρινες ἐπιγραφές, Πίναξ κυρίων ὀνομάτων καὶ σημαντικῶν ὄρων διευκολύνει τὴν ἔρευνα καὶ 32 φωτοτυπικοὶ πίνακες ἀναπαράγουν ὀλικῶς ἢ τμηματικῶς 38 ἔγγραφα, ποὺ θεωρήθηκαν ὡς τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα.

Ἐξοικονομεῖ εὐχαριστήριος μνεῖα τῶν ὀνομάτων, ὅσων ἐβοήθησαν τὴν ἐκδόση, ἢ ὁποία χωρὶς τίς διορθώσεις καὶ τίς συμπληρώσεις ποὺ χρειάζεται δὲν κρίνεται ἀκόμη ἀξία νὰ πᾶρει τὴν σειρὰ τῆς στὰ μελλοντικά corpus des actes du mont Athos. Αὐτὰ περιέχει ὁ πρῶτος Πρόλογος.

II

Στὸν Πρόλογο (σ. VII-VIII) τῆς νέας ἐπιχειρησμένης καὶ ἐπιυξημένης ἐκδόσεως τοῦ 1988 τῆς πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐξητημένης πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1945 τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅταν στὰ πενήντα χρόνια ποὺ πέρασαν στὸ μεταξύ καὶ ὅταν τὸ corpus des actes du mont Athos προχώρησε μετὰ 13 τόμους ἀγιορειτικῶν ἐγγρά-